

Silvana Marić-Tokić ♦ Ivica Skoko

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru – Fakultet prirodoslovno-matematičkih i odgojnih znanosti Sveučilišta u Mostaru

ssilvana@gmail.com – skoko.ivica@gmail.com

UDK 001.18:378(497.6 Mostar)

Prethodno priopćenje

GUBITAK INTELEKTUALNOG KAPITALA KROZ POTENCIJALNI ODLAZAK STUDENATA SVEUČILIŠTA U MOSTARU

Sažetak

Globalno doba donijelo je brojne promjene kako pozitivne (mogućnost zapošljavanja, veće mogućnosti obrazovanja i usavršavanja, multikulturalizam, bolji životni uvjeti u pojedinim dijelovima svijeta, upoznavanje različitih kultura itd.) tako negativne (ekološki problemi, svjetske krize, veće ekonomske nejednakosti, migracije velikog broja ljudi itd.). Migracijska kretanja traju kroz cijelu povijest čovječanstva, od prvih pećinskih ljudi pa sve do današnjega modernoga, informacijskoga doba. S pojavom društva znanja, informacijskoga društva, potražnja i ponuda informacija i znanja postaje sve veća. Znanje se kao informacija prodaje na svjetskome tržištu postižući veliku vrijednost i donoseći premoć u određenim segmentima življenja. Posjedovanje znanja nikada nije bila povlastica samo bogatih i moćnih zemalja i skupina, znanje se kao kategorija javlja unutar svih društava. Društva koja svoj razvoj temelje na posjedovanju i korištenju znanja imaju sve veću potrebu za privlačenjem visokoškoloovanih i stručnih osoba, znanstvenika i istraživača, tj. onih koji posjeduju napredna znanja. Iako znanje nije povlastica samo bogatih društava, ona svojim mogućnostima privlače i pojedince i projekte. Može se reći da se znanje „slijeva“ u zemlje koje pružaju veću ekonomsku sigurnost i mogućnost za unaprjeđivanje i napredovanje. Odljev mozгова predstavlja odlazak visokokvalificirane radne snage iz jedne u drugu sredinu, što postaje pogubno za sredinu iz koje emigriraju. Gubitak školovane radne snage dovodi do nazadovanja određenih društava i skupina ili, u krajnjoj mjeri, do propadanja jednoga društva ili skupine. Kada se nadmoć na svjetskoj pozornici sve više mjeri znanjem i informacijama, utrka za školovanim i sposobnim ljudima postaje neprestana borba pri čemu najviše gube zemlje ili skupine koje ne mogu zadržati ostanak visokokvalificirane radne snage. Bosna i Hercegovina jedna je u nizu zemalja koje ni na ekonomskom, a ni na političkom planu ne mogu ostvariti razvoj kao druge svjetske zemlje, a gubitak visokoobrazovane radne snage za nju znači još veći zastoј u napredovanju i razvoju te predstavlja nenadoknativ gubitak u raznim segmentima koji su bitni za egzistiranje

jednoga društva, bilo da je riječ o zdravlju, kulturi, sigurnosti ili nečemu drugomu. Ova opasnost za društva nije toliko izražena u sadašnjem vremenskom kontekstu; ona će biti izražena u trenutku kada bi ti kadrovi trebali dati svoj doprinos i svojim znanjem i sposobnostima biti nositelji društvenih aktivnosti. Kada do toga dođe, njih ne će biti i nastat će svojevrsna „praznina“ znanja. Kroz ovaj rad prikazat ćemo koji su to čimbenici koji doprinose tomu da mladi ljudi koji pohađaju jedno od državnih sveučilišta u BiH odlučuju o odlasku ili ostanku budućih znanstvenika, istraživača, studenata. Studentima je postavljeno pitanje što bi ih to zadržalo u BiH, odnosno koji su ključni čimbenici zbog kojih bi ostali u BiH. Ne manje važno pitanje odnosi se i na čimbenike zbog kojih bi studenti napustili BiH. Ovo pitanje dat će ključan odgovor da za ostanak mladih ljudi nisu potrebni velika novčana primanja, poslovi s posebnim naknadama, uvjeti ili tomu slično, nego samo mogućnost zaposlenja, redovita novčana primanja te korektan odnos poslodavaca.

Ključne riječi: studenti, Sveučilište u Mostaru, globalno doba, znanje, emigracija, migracija

THE LOSS OF INTELLECTUAL CAPITAL THROUGH THE POTENTIAL DEPARTURE OF STUDENTS OF UNIVERSITY OF MOSTAR

Abstract

The global age has brought numerous changes, some of which are positive (employment opportunity, higher chances for education, specializations, multiculturalism, better living conditions in some parts of the world, meeting different culture, etc.) and some are negative (ecological problems, world crises, bigger economic disparity, migrations of large populations, etc.). The migration movements have existed throughout the history of mankind, since the first cavemen until the contemporary modern/information age. With the rise of the society of knowledge, an information society, the supply and demand of information and knowledge is getting constantly bigger. Knowledge and information are sold on the world market, attaining high value and bringing supremacy in certain aspects of living. The possession of knowledge has never been a privilege of the rich and powerful countries and groups, knowledge as a category can be found in all societies. With a society which builds its development on the possession and usage of knowledge, there is an ever-growing need to attract highly educated, expert individuals, scientists, researchers, individuals who possess advanced knowledge. As emphasized earlier, knowledge is not a privilege of rich societies, but such societies attract individuals and projects with their capabilities. It could be said that knowledge “flows” into countries that give higher economic safety and advancement possibilities. The flight of human capital represents the departure

of highly qualified workforce to another community, which becomes disastrous for the home community. The loss of educated workforce leads to retrogression of certain societies and groups or, in the long run, to decay of a society or a group. When supremacy on the world stage is measured by knowledge and information, the race for educated and capable individuals is becoming an everlasting battle during which the countries that cannot hold on to their highly educated workforce lose the most. Bosnia and Herzegovina is one of the many countries that cannot accomplish neither economical nor political development as other world countries and the loss of highly educated workforce represents even a greater setback in advancement and growth. That represents an irretrievable loss in many segments that are important for maintaining a society, whether it is healthcare, culture, security or something else. This threat is not so boldly expressed at the moment, it will be expressed when those individuals are needed to give their contribution to perform social tasks with their knowledge and expertise. When that time comes and they are not around, there will be a "void" in knowledge. Through this paper we will show which factors contribute to the fact that young people who attend one of the state Universities in B&H decide on the leave or stay of future scientists, researchers, students. One of the many questions which the students gave their answers to is: What would keep the students in B&H, i.e. what are the key factors that would keep them in B&H? Of no less importance is the question of what the factors are which would make them leave B&H. This question will give a key answer that the youth do not require large sums of money or jobs with special earnings and conditions, but only the possibility of employment, regular salary and a decent attitude of employers.

Key words: students, University of Mostar, global age, knowledge, emigration, migrations

Uvod

Nezaposlenost mladih, nemogućnost pronalaska posla, stagniranje ekonomije i loša socijalna situacija samo su neki od problema niza društava i država. Znanje i informacije dva su ključna čimbenika današnjice. Samo one zemlje koje uspiju zadržati ili privući velik broj obrazovanih i stručnih mladih ljudi mogu sudjelovati u globalnom dobu u kojem su ova dva pojma ključ razvoja. Nezaposlenost mladih problem je svjetskih razmjera jer i mnogo uspješnije zemlje, financijski i politički stabilnije od BiH, u srž gorućih problema navode nemogućnost zapošljavanja mladih ljudi. Nezaposlenost ili nemogućnost zadržavanja posla dovodi do poremećaja i unutar drugih segmenata društva.

S novim tehnologijama i razvojem novih medija uloga obrazovane mlade populacije postaje sve istaknutija na svim poljima. Ona društva koja ne budu u mogućnosti zadržati stručnu i obrazovanu mladu populaciju izgubit će u borbi za visokoobrazovanom i stručnom radnom snagom. Društvo znanja i ekonomija znanja svoj uspjeh temelje na znanju, odnosno intelektualnom kapitalu. Mladi obrazovani ljudi kao ljudski čimbenik koji je nositelj znanja i stručnosti dio su toga intelektualnoga kapitala.

Ekonomska, politička, ali i sigurnosna situacija u kojoj se BiH nalazi nije zadovoljavajuća, naprotiv ispod je minimuma za ostvarivanje bilo kakvog oblika prednosti pred drugim zemljama. Takve nepovoljne situacije na brojnim poljima te medijski prikazi mogućega iseljavanja velikoga broja ljudi (nedovoljno je utvrđeno je li riječ o pretpostavkama ili o stvarnu stanju) mogu još više doprinijeti odlasku sposobne mlade radne snage kojoj su s globalizacijom i otvaranjem granica i tržišta otvorena vrata za odlazak u druge zemlje gdje može, ali nužno ne mora doći do poboljšanja njihovih životnih uvjeta.

Istraživanje kojim je obuhvaćeno Sveučilište u Mostaru (izuzev studija u Orašju) dijelom će dovesti do potvrde ili opovrgavanja hipoteze o potencijalnom odlasku mladih ljudi iz BiH. Cilj rada je kroz anketni upitnik, na svih 11 fakulteta, ispitati mišljenje studenata završnih godina studija o odlasku ili ostanku u BiH nakon završetka obrazovanja. Mladi su uvelike pod utjecajem raznih medija, koji su ključan element socijalizacije mladih, i izloženi neprestanu bombardiranju medijskim sadržajima. Građenje medijske slike prema kojoj je BiH sve više iseljenička zemlja dovodi do nepovoljna ozračja kada je u pitanju ostanak i obrazovanje mladih ljudi u BiH. Tomu pridonose i nedovoljna istraživanja ove problematike, koja bi trebale provesti državne i obrazovne institucije te istraživački centri. Državne institucije i fakulteti pod državnom skrbi trebaju biti svjesni važnosti ovakvih vrsta istraživanja te doprinijeti povezanosti državnoga i obrazovnoga sektora u smjeru razvoja i zadržavanja stručnih i obrazovanih mladih ljudi koji su čimbenik toga razvoja.

1. Migracije i globalno doba

Kroz cjelokupnu povijest čovječanstva migracije su stalan proces, a s razvojem društva i s globalizacijom taj proces postaje sve izraženiji. Nekada su

se migracije događale uslijed raznih ratova i kriza, no danas su uzroci migracijskih kretanja mnogostruko veći i opsežniji. Preseljavanje s jednoga područja na drugo više nije ograničeno samo na ugroženije slojeve stanovništva, danas se migracije događaju unutar svih skupina u društvu bez obzira na ekonomski, politički, vjerski, kulturni, obrazovani i druge statute. Upravo zbog toga razne znanstvene discipline obrađuju pojmove *migracija* i *emigracija* s različitih gledišta što govori da su to kompleksni problemi koji zahtijevaju neprestano proučavanje.

Kretanje u prostoru u potrazi za hranom bitno je obilježje prvih ljudskih skupina. Čovjekovi preci su se pritom borili za teritorij s drugim skupinama, pa je i to utjecalo na njihovu pokretljivost u prostoru. Nomadstvo prelazi u sesilnost tek između 7 i 5 tisućljeća p. n. e. u razdoblju neolitske revolucije. Obrada zemlje veže čovjeka trajnije uz određeni prostor, a migratornost postaje atipičnim ponašanjem.¹

Prva kretanja stanovništva unutar prostora događala su se zbog potrebe za preživljavanjem da bi tek poslije uslijedili i drugi razlozi kretanja stanovništva, poput osvajačkih. S povećanjem pokretljivosti dolazi i do pojave mnoštvo uzroka migracija, ali i do različitih čimbenika koji utječu na migracije.

Uslijed različitih povijesnih prekretnica na političkom, ekonomskom, društvenom, tehnološkom i drugim poljima dolazi i do veće izmiješanosti stanovništva. S globalnim dobom koje je donijelo brojne promjene ne samo u ekonomskom, obrazovnom, tehnološkom, političkom nego i u sociološkom smislu, dolazi do potrebe nadziranja procesa koji se događaju u svijetu. Među te procese spadaju i brojna i složena migracijska kretanja. Globalizacija je na neki način bila „okidač“ za migracije. Neki migracije nazivaju bogatstvom globalnoga doba koje će dovesti do smanjenja ostalih problema dok ih drugi gledaju kao jedan od gorućih problema današnjice, koji nije lako rješiv.

Stvaranje novih obrazaca ponašanja i komuniciranja, izgrađivanje novih ljudskih prava, sve veća potreba za izjednačavanjem stanovništva na svim područjima života, ali i nezadovoljstvo ili pak želja za nečim novim dovodi do promjene okoline i uvjeta u kojima se živi. Prvotni faktori migracija većim su dijelom bili prisilne prirode da bi tek poslije uslijedili ti privlačni faktori. Jedna

¹ Dragutin BABIĆ, „Međunarodne migracije: tokovi i teorije“, *Migracijske i etničke teme*, god. XIX., 2003., br. 1., str. 119.

od najčešćih podjela migracija s obzirom na ono što ih uvjetuje jesu *push* i *pull* faktori – prisilni i privlačni faktori migracija kao najčešće navedena podjela migracijskih kretanja.

Suvremeno doba, informacijsko društvo, društvo znanja, globalno doba samo su neki od pojmova koji predstavljaju društvo i vrijeme u kojem živimo. Mediji kao komunikacijski kanali koji doprinose globalizacijskim procesima utjecali su kako pozitivnim tako i negativnim efektima na migracijska kretanja. Svojim prikazima „obećanih zemalja“ potaknuli su na emigriranje velikoga broja ljudi u nadi da će tamo negdje ostvariti bolji život: upoznati drukčije kulture, običaje, moći se dalje školovati, usavršavati i usvojiti nova znanja, odnosno ostvariti napredak na svim poljima. Međutim, ili su „zaboravili“ ili prešutjeli nemogućnost ostvarivanja svih ljudskih prava koja globalno doba zahtijeva. Jaz različitosti u svijetu nikada nije bio veći.

Stvaranje velikih svjetskih organizacija (UN, EU, UNHCR) na globalnoj razini nije dovelo do rješavanja ogromnih problema suvremenoga doba niti je pronašlo učinkovite mehanizme za rješenje tih problema pa tako ni migracijskoga problema. Pokretljivost stanovništva u globalnom dobu, koja je trebala doprinijeti raznolikosti na svjetskoj razini (kulturnoj, jezičnoj, vjerskoj i etničkoj), dovela je do sve većih netrpeljivosti i nesnošljivosti kao i do rasta nesigurnosti unutar određenih područja.

Globalizacija je kao proces utjecala i na povećanje nezaposlenosti diljem planeta. I mnogo jače i utjecajnije zemlje od BiH bore se za zadržavanje radne snage, za pad nezaposlenosti, za otvaranje novih radnih mjesta, za ostanak mladih radno sposobnih itd. Slobodno tržište ljudi, kapitala, roba i usluga glavne su odrednice globalizacije. No uslijed velikoga tehnološkoga napretka smanjuje se potreba za radnom snagom čime se i velik broj radnih mjesta dovodi u pitanje. Statističke analize unutar brojnih zemalja pokazuju da je nezaposlenost u porastu.

Više od 5,5 milijuna ljudi dobne skupine od 15-24 je nezaposleno što znači da jedno od 5 mladih ljudi u Europi ne može naći posao. Prosječna nezaposlenost mladih u Europskoj uniji porasla sa 15,3 % u 2008. godini na visokih 23,3% u 2013. godini. Takav porast nezaposlenosti mladih posljedica je svjetske ekonomske krize koja je devastirala

² Vidi Dragana MLIKOTA – Anita KOVAČEVIĆ PRELAS, „Veličina potencijalnog ‘odljeva mozгова’ studenata Visoke škole za menadžment u turizmu i informatici u Virovitici“, *Praktični menadžment*, god. IV., 2013., br. 2., str. 35.

nacionalna gospodarstva diljem svijeta uslijed čega ni Europa nije bila pošteđena. Velike su razlike u stopi nezaposlenosti među državama članicama. Najdramatičnije stanje već godinama bilježe mediteranske zemlje što uključuje Grčku, Španjolsku, Italiju, Portugal, Cipar i novu 28. članicu – Hrvatsku. Čak i prije ekonomske krize u 2008. godini svaka od tih zemalja imala je višu stopu nezaposlenosti mladih od europskog prosjeka. Takav negativan trend nastavio se i u 2013. godini gdje je najveću stopu nezaposlenosti bilježila Grčka s rekordnih 55,3 %, Španjolska 53,2%, Hrvatska 49,7%, Portugal 37,7%, Italija 35,3% i Cipar 27,8%.³

Stopa nezaposlenosti u BiH, prema podacima Agencije za statistiku BiH za 2014. god., iznosila je 27,5 % po ILO definiciji. Što se tiče istraživanja o „odljevu mozgova“ broj tih istraživanja nije velik, barem što se tiče Republike Hrvatske. Bosna i Hercegovina nema statističke urede u kojima se provode istraživanja koja se bave navedenom problematikom, a ne zna se ni točan broj osoba koje iseljavaju ili useljavaju u BiH. Također nemamo baze podataka s potrebnim podacima za istraživanje navedene problematike kao ni jedinstvenu bazu podataka znanstvenih, stručnih i znanstveno-stručnih časopisa tako da je otežano dolaženje do tih podataka. Zbog svega toga poslužili smo se istraživanjima provedenima u Republici Hrvatskoj, nama susjednoj državi, koja uključuje niz sličnosti s BiH. Jedno od istraživanja, koje je provedeno 1992., obuhvatilo je 931 hrvatskoga znanstvenika. Autorica Branka Golub u svojoj doktorskoj disertaciji propitivala je namjeru odlaska znanstvenika u inozemstvo. Podatci su bili sljedeći: 6,4 % ispitanika željelo je otići u inozemstvo, 17 % često razmišlja o odlasku, 37,3 % ponekad, a 39,3 % ispitanika nikada ne razmišlja o odlasku.⁴ „Sociokulturne odrednice ‘odljeva mozgova’ u Hrvatskoj“ naziv je istraživanja Benjamina Čuliga koje je provedeno 1994. godine. Rezultati su pokazali da 6,2 % studenata sigurno namjerava napustiti Hrvatsku nakon studija, 64,2 % želi otići čim se ukaže povoljna prilika, 6% namjerava ostati, 6,9 % nema mogućnosti za odlazak, a 16,5 % još nije odlučilo.⁵ Iva Šverko je 1996. provela istraživanje na različitim fakultetima obuhvativši studente četvrte godine studija. Rezultati su bili dosta poražavajući jer je 83 % studenata pokazalo najmanju želju za odlaskom, 10,3 % studenata svaka-

³ Nikolina BILIĆ – Marijana JUKIĆ, „Nezaposlenost mladih: ekonomski, politički i socijalni problem s dalekosežnim posljedicama za cjelokupno društvo“, *Pravni vjesnik*, god. XXX., 2014., br. 2., str. 487.

⁴ Vidi Branka GOLUB, *Vanjske migracije znanstvenika*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1992.

⁵ Vidi Benjamin ČULIG, „Sociokulturne odrednice ‘odljeva mozgova’ u Hrvatskoj“, *Dani Rudija Šupeka: Zanat sociologa*, Zagreb, 1994.

ko želi otići, 17,9 % radije bi otišlo nego ostalo, 54,5 % radije bi ostalo, a samo 17,4 % svakako želi ostati.⁶ Iz ovih istraživanja možemo zaključiti da se postotak potencijalnih studenata ili znanstvenika koji žele otići iz Republike Hrvatske iz godine u godinu povećava. Broj studenata koji ne samo da pokazuju namjeru da će otići nego odlaze, u zadnjih se desetak godina višestruko uvećao. Razlog tomu može se tražiti u nepostojanju konstruktivne politike koja će zadržati mlade školovane osobe unutar domovinskih granica. Nužno je omogućiti stručnim i obrazovanim osobama da i dalje imaju mogućnost stjecanja znanja, napredovanja i samoostvarenja uz ostvarivanje materijalne egzistencije... Bez zalaganja države i novčanih ulaganja u znanost i obrazovanje, kao i u osmišljavanje tržišta rada, nema ni čvršćega vezanja za vlastitu zemlju i doprinos njezinu razvoju.

Kako spriječiti nezaposlenost koja prouzrokuje mnogo veće probleme kao što je povećanje siromaštva, devijantnoga ponašanja, stvaranje većega broja rizičnih skupina u društvu, kriminala? Ovo su problemi kojima će društva budućnosti morati posvetiti veliku pozornost.⁷

2. Male zemlje i mali narodi u globalnom dobu

Kada su u pitanju male zemlje i mali narodi na svjetskoj pozornici, oni najviše trpe i emigracijske i migracijske promjene. Uslijed prvih dolazi do gubitka stanovništva, što se negativno preslikava na ekonomskom, kulturnom, demografskom, ali i ostalim poljima. Kao posljedica migracijskih kretanja postoji mogućnost da vrijednosti, običaji, kulture i jezici malih naroda i skupina budu ugroženi s demografskom ugroženošću. Ono što su „mali narodi“ izgrađivali godinama, pa čak i stoljećima, da bi postigli vlastitu nezavisnost i suverenost, da bi imali pravo na vlastiti jezik, pismo, kulturu i teritorij, sada postaje pitanje koliko se može održati kao posljedica mogućega dolaska velikih skupina ljudi koji nemaju iste interese i vrijednosti.

⁶ Vidi Iva ŠVERKO, *Neke psihologijske determinante „odljeva mozгова“ u Hrvatskoj*, diplomski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za psihologiju, Zagreb, 1996.

⁷ Vidi članak o istraživanju nezaposlenosti u Republici Hrvatskoj Nives KOLLER-TRBOVIĆ, „Nezaposlenost u doživljaju i iskustvu nezaposlenih mladih u Hrvatskoj“, *Ljetopis socijalnog rada*, god. XVI., 2008., br. 1., str. 91. – 110.

Područja srednje i jugoistočne Europe oduvijek su bila podložna emigriranju, najčešće kao posljedica prisilnih čimbenika. Ekonomski i politički čimbenici bili su prevladavajući za emigracije stanovništva s ovih područja.

Hrvatska ima dugotrajnu tradiciju iseljavanja. Masovnije iseljavanje započelo je krajem 19. st. (pred 2. svjetski rat je iselilo 450000 ljudi). 60-ih godina se otvaraju granice. 1991. točan broj Hrvata u inozemstvu 254. 856 (svaki 16-ti građanin), a zatim se broj emigranta što zbog rata, a što zbog gospodarskog beznađa drastično povećava.⁸

Ovi podatci pokazuju da su zemlje s ovih prostora, poput Hrvatske i BiH, jedne od najvećih iseljeničkih zajednica u svijetu. Gubitkom radne snage, smanjenjem broja stanovnika, povećanjem broja starijega stanovništva, niskim natalitetom i iseljavanjem obrazovane radne snage može se dovesti u pitanje funkcioniranje država poput Hrvatske i BiH, ali i ostalih zemalja u tranziciji.

Male zemlje i mali narodi trebaju uložiti ogromne napore u zadržavanje mladoga, radno aktivnoga, sposobnoga i obrazovanoga stanovništva koje može osigurati opstanak i razvoj zajednice kojoj pripadaju i uključiti se u međunarodne tijekove. „Globalizacija je dovela do borbe za talentiranim zaposlenicima između industrija, ekonomija, i društava. Pobjednici su oni koji privuku ‘mozgove’, a gubitnici oni koji se suoče s ‘odljevom mozgova’.“⁹ Informatičko doba otvara prostor i manjim zajednicama da sudjeluju u svjetskim događanjima jer izvor napretka nije samo novac i energenti (npr. nafta, plin), nego i znanje i informacije, odnosno ljudi koji posjeduju znanja i informacije.

Budući da je znanje preduvjet dobrog gospodarskog razvoja i postizanja veće konkurentnosti, nužno je iznaći način kojim bi se upravo mlade između 15 i 24 godine u što većem postotku motiviralo da sudjeluju u visokom obrazovanju, uspješno završe studij i svoja znanja i umijeća primjenjuju u zemlji školovanja.¹⁰

⁸ D. MLIKOTA – A. KOVAČEVIĆ PRELAS, *n. dj.*, str. 36., citirano prema Mirjana ADAMOVIĆ, *Migracije mladih znanstvenika: stvarni i potencijalni „odljev mozgova“ iz Hrvatske devedesetih godina*, Zagreb, 2003.

⁹ Andrei MARGA, „Globalization, Multiculturalism and Braindrain“, *Journal of Organisational Transformation and Social Change*, god. VII., 2010., br. 1., citirano prema Marija JAKOVLJEVIĆ – Robert MARIN – Dijana ŠAIN-ČIČIN, „Izazovi globalizacije i njihov utjecaj na privlačenje i zadržavanje talenata“, *Oeconomica Jadertina*, god. II., 2012., br. 2., str. 73.

¹⁰ Dubravka ŠTEFANEC-PETROVIĆ, „Socijalno-etički okvir problema nezaposlenosti“, *Crkva u svijetu*, god. XLVII., 2012., br. 3., str. 304.

Vrijednost zemlje ili određene skupine ne mjeri se više toliko energentskim bogatstvima koliko obrazovanošću, novim idejama, stručnim znanjima, kvalitetnim informacijama itd., što otvara vrata i drugim manjim zemljama i narodima za sudjelovanje u brojnim procesima. Ovo navodimo zato jer je gubitak intelektualnoga kapitala jedan od najvećih gubitaka današnjice. Kako zadržati ostanak mlade radne snage bez koje nije moguća održivost tržišta kada bogatije i moćnije zemlje imaju mnoštvo mogućnosti za privlačenje obrazovane i stručne radne snage, problem je s kojima se bore brojne male zemlje i mali narodi. Naime, „obrazovna struktura stanovništva pokazatelj je razvijenosti određenoga društva, kao i pokazatelj kvalitete ljudskoga kapitala na koji se može računati kod koncipiranja društvenog razvoja.“¹¹

Dok su poduzeća u staroj ekonomiji bila ovisna o materijalnoj imovini, kao što su nekretnine i tvornice, današnja nova ekonomija zasniva se na novoj vrsti poduzeća koja su ovisna o nematerijalnoj imovini kao što su informacija i znanje. U današnjoj je globalnoj i informacijskoj novoj ekonomiji znanje postalo vrednije nego ikada prije u povijesti razvitka teorija poduzeća. Znanje je ono što stvara vrijednost, ali isto tako i novo znanje. Internet omogućuje trenutno širenje znanja širom svijeta. Što je više ljudi uključeno u tu podjelu znanja, znanje ima i veću vrijednost, jer se povećava, proširuje i produbljuje.¹²

Ulaganje u odgoj i školovanje mladih slojeva stanovništva predstavlja i ekonomski gubitak za zemlju iz koje odlaze. Izgrađen identitet osobe koja je prošla kroz sve obrazovne cikluse, od najnižih do najviših, velik je gubitak za zajednicu iz koje emigriraju, a dobitak za zajednicu u koju migriraju (dobitak obrazovane radne snage, ali i mlade populacije stanovništva). Europski je problem starenje kontinenta, odnosno povećanje stanovništva starije dobi, a smanjenje stanovništva mlade dobi. Upravo zbog toga problema zemlje koje otvaraju vrata imigrantima, posebice osobama mlade dobi, pokušavaju smanjiti taj trend opadanja mladoga i radno sposobnoga stanovništva.

Na temelju prikupljenih podataka na europskom kontinentu prosjek rođene djece po ženi je 1,5 a za biološku obnovu naroda taj prosjek mora iznositi 2,1. Dr. Velarde je to nazvala ‘demografskom zimom’ do koje dovodi starenje europskog pučanstva. Pučanstvo starije od 65 godina premašilo je naime za 3,4 milijuna pučanstvo u Europi mlađe od 14 godina. Predviđa se da će do 2050. godine pučanstvo mlađe od 18 godina

¹¹ Vlasta ILIŠIN – Ivona MENDEŠ – Dunja POTOČNIK, „Politike prema mladima u obrazovanju i zapošljavanju“, *Politička misao*, god. XL., 2004., br. 3., str. 61.

¹² Marko KOLAKOVIĆ, „Teorija intelektualnog kapitala“, *Ekonomski pregled*, god. LIV., 2003., br. 11. – 12., str. 926.

smanjiti za 30 %, dok će se za isti postotak porasti broj stanovnika starijih od 65 godina. Paralelno s tim u Europi se bilježi porast nataliteta, ali podaci pokazuju da 90% toga porasta može zahvaliti useljenicima a svega 10% autohtonom stanovništvu. Dr. Velarde je u vezi s tim navela podatke prema kojima danas u Njemačkoj živi više od 7 milijuna useljenika, u Španjolskoj 5,6 milijuna, Engleskoj 4 milijuna, Italiji 3,9 milijuna te Francuskoj 3,7 milijuna.¹³

Koncept o intelektualnom kapitalu razvijen je 90-ih godina 20. st. iako se pojam intelektualnoga kapitala javlja i mnogo prije. Prekretnicu u novim ekonomskim teorijama donio je članak „Brainpower - How Intellectual Capital is Becoming America's Most Valuable Asset“ koji je 1991. objavio Thomas Stewart, urednik časopisa *Fortune*. Od tada se počinje razvijati teorija intelektualnoga kapitala.¹⁴ Brojni su ekonomisti u 20. st. proučavali područje intelektualnoga kapitala: godine 1911. izlazi djelo Fredericka Taylora *The Principles of Scientific Management*, godine 1934. Joseph Schumpeter objavljuje *The Theory of Economic Development*, 1945. izlazi *Administrative Behavior* Herberta Simona, 1967. Michael Polanyi objavljuje djelo *The Tacit Dimension*. Tom nizu treba dodati i članak Paula Romera iz 1986. „Increasing Returns and Long Run Growth“.¹⁵

I u prošlosti su ljudi migrirali iz manje razvijenih u razvijene zemlje, što je i danas čest slučaj s tim da se u suvremenom dobu nastojala smanjiti ta razlika između manje razvijenih i više razvijenih zemalja, no bezuspješno.

Nerazvijene zemlje i zemlje u razvoju – da bi uspjele povećati vlastitu proizvodnju i standard stanovništva – nužno moraju školovati vrhunske stručnjake koji će svojim radom i znanjem moći pridonijeti razvoju te zemlje. Stoga se dobrim studentima nude stipendije, omogućuje im se kvalitetno školovanje (unutar ili izvan granica njihove domovine), ulaže se dio državnoga prihoda u njihovo školovanje i profesionalno usavršavanje. Međutim, česta je pojava da upravo takvi stručnjaci, društvu najpotrebniji ljudi, odlaze i zapošljavaju se u drugim zemljama. Odlazak vrhunskih stručnjaka (*braindrain*) nužno znači gubitak za zemlju koju napuštaju i dobitak za zemlju u koju dolaze (*braingain*).¹⁶

¹³ Iz govora predsjednice Europske mreže Instituta za obiteljsku politiku dr. Lole Velarde na konferenciji u sklopu 40-oga plenarnog zasjedanja CCEE-a, <http://www.ktabkbih.net/info.asp?id=25628>, (10. III. 2017.).

¹⁴ Usp. M. KOLAKOVIĆ, *n. dj.*, str. 927.

¹⁵ Usp. *isto*, str. 927. – 929.

¹⁶ Iva ŠVERKO, „Studentske namjere odlaska u inozemstvo: veličina potencijalnog 'odljeva mozгова' i njegove odrednice u 1995., 1997. i 2004.“, *Društvena istraživanja*, god. XIV., 2005., br. 6., str. 1150.

3. Odljev mozgova

Živimo u društvu koje se temelji na informacijama i znanju, što se više ne dovodi u pitanje. Najbolji pokazatelj toga je intelektualni kapital koji se navodi kao mjera uspješnosti u globalnom dobu, odnosno vrjednovanje znanja i informacija te njihova prodaja na tržištima. Borba za znanjima i informacijama u informacijskome prostoru postaje glavnim zadatkom gotovo svih država, skupina i ponekih pojedinaca čiji profit nadmašuje ostvarenu dobit nekih svjetskih država. Posjedovanje znanja i stvaranje znanja donosi prednost na svim poljima. Obrazovane i stručne osobe dovode do isticanja manjih zemalja i naroda jer se moć više ne mjeri toliko čimbenicima poput vojske, ekonomske moći, političke nadmoći ili posjedovanja energenata, nego posjedovanjem intelektualnoga kapitala.

Odljev mozgova (engl. *brain drain*) jedan je od pojmova koji se javlja u 20. st. kada visokoobrazovana ili visokokvalificirana radna snaga mijenja mjesto ili državu u kojoj živi za posao u drugoj državi. Ovaj pojam osmislilo je znanstveno društvo Royal Society. Izraz *brain drain* odnosi se na migracije britanske visokoobrazovane radne snage usmjerene prema Sjedinjenim Američkim Državama 60-ih godina 20. st. *Brain drain* kao izraz upotrijebila je 1926. britanska kraljevska udruga i od tada se počinje koristiti kao dio znanstvene terminologije.¹⁷ Jedna od jednostavnijih definicija jest da odljev mozgova predstavlja migracije velikoga broja ljudi s određenim znanjima. Najčešće su u pitanju akademski obrazovani građani, znanstvenici, istraživači, stručne osobe itd. „Odljev mozgova” ili *brain drain* je specifičan oblik migracije. To je odlazak visokoobrazovanih stručnjaka, znanstvenika i intelektualaca neke zemlje.“¹⁸ Najčešći razlog iseljavanju stručne, visokokvalificirane i visokoobrazovane radne snage navodi se nezaposlenost, niske plaće, nemogućnost daljnjega usavršavanja, niska ulaganja u znanost i znanstvena istraživanja itd.

Zemlje koje ne mogu zadržati visokoobrazovane i ljude sa znanjima gube utrku sa zemljama koje nastoje privući te ljude bez prethodnoga ulaganja u njihovo obrazovanje ili stjecanje znanja. Najčešće se događa da su to mlade osobe koje nisu zadovoljne ekonomskom, političkom, obrazovnom situaci-

¹⁷ Vidi Branka GOLUB, „Zašto odlazimo?“, *Društvena istraživanja*, god. XII., 2003., br. 1. – 2., str. 138.; D. MLIKOTA – A. KOVAČEVIĆ PRELAS, *n. dj.*, str. 35.

¹⁸ Iva ŠVERKO, *Neke psihologijske...*, str. 2.

jom u zemlji u kojoj žive ili samim odnosom države i drugih poslodavaca prema njima kao uposlenicima. Unutar globalnih procesa događaju se i brojne promjene unutar obrazovnog ciklusa, tj. potiču se razmjene studenata. Studenti na razmjeni postaju potencijalni migranti. Podatci za Republiku Hrvatsku, prema autorima Horneisten Tomić i Pleše, donijeli su recentne statističke podatke prema kojima je 85 % mladih spremno napustiti Hrvatsku. Hrvatsku je u razdoblju od 2010. do 2013. napustilo između 60 i 70 tisuća mladih ljudi.¹⁹

Umjesto da se sprječava odlazak visokokvalificirane i stručne radne snage, jer to predstavlja dobrobit za cijeli kolektiv i doprinosi napretku cijeloga društva, pojedina društva ne pronalaze ili ne žele pronaći načine kako zadržati obrazovanu radnu snagu. Prostor Bosne i Hercegovine je i samim ratom, a i mnogo prije njega, izgubio velik dio obrazovanih ljudi te sadašnji potencijalni odlazak studenata može dovesti samo do pogoršanja situacije u zemlji koja još uvijek nema stabilne ni političke ni ekonomske temelje koji su jedan od preduvjeta za sigurnu i stabilnu državu. Ako želimo postići ekonomiju koja će u temeljima imati znanje, što je već sada stvarnost u većini svjetskih zemalja, te ako se želimo nazivati društvom koje se temelji na znanju, moramo pokušati zadržati obrazovane i stručne mlade ljude. „Vrhunski stručnjaci svojim znanjem i radom pridonose povećanju stupnja razvoja zemlje, njene proizvodnje te standarda stanovništva. Stoga, njihov odlazak neizbježno uzrokuje usporavanje ili čak nazadovanje privrede matične zemlje te, s druge strane, napredak privrede zemlje u koju su otišli.“²⁰ Kao i druge zemlje nastale raspadom bivše Jugoslavije poslužili smo, i još uvijek služimo, izvozu stanovništva u zapadne zemlje.

Kada su u pitanju suvremena migracijska kretanja, više nije riječ samo o odlasku najboljih studenata, znanstvenika i istraživača, nego je riječ i o odlasku „prosječno“ obrazovanih, što dodatno pogoršava poziciju na polju intelektualnoga kapitala određene zemlje. S globalnim promjenama na brojnim područjima dolazi do promjena i unutar migracijskih procesa: „Nekada su odlazili samo rijetki pojedinci, a danas je to masovna pojava. S druge strane,

¹⁹ Usp. Tea GORUP, *Suvremena transmigrantska iskustva visokoobrazovanih Zagrepčana*, diplomski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju, Zagreb, 2015., str. 10.

²⁰ Tatjana KOSTANJEVAČKI, „Odljev mozgova“, *Psihološki aspekti nezaposlenosti, Zbornik radova XII. ljetne psihologijske škole*, Silba, 2002., str. 1.

selektivnost odljeva se smanjila. Današnji emigranti nisu isključivo istaknuti znanstvenici već i oni ‘prosječni’.²¹

Neprestano građenje medijske slike prema kojoj BiH napušta velik broj stanovništva, posebice mladih i obrazovanih te stručnih ljudi, poslužilo je kao ideja za istraživanje o mogućim razlozima odlaska ili ostanka u BiH i nizu drugih pitanja koja su usko vezana za prikaz BiH kao iseljeničke zemlje, što se preslikava ne samo na demografsku sliku nego i na sve ostale dijelove društva. Dovoljno nepovoljna politička i ekonomska situacija u kojoj se Bosna i Hercegovina nalazi uslijed odlaska velikog broja obrazovanih i stručnih mladih ljudi može samo pogoršati položaj zemlje u međunarodnim događanjima. Donosimo samo neke od članaka objavljenih u bosanskohercegovačkim medijima, a koji se dotiču teme iseljavanja iz BiH u posljednje dvije godine:

Autor (ako postoji)	naslov rada	medij objave	nadnevak objave rada
Autori s inicijalima: Al. B. – A. L. – M. H. – M. Sm. – A. Dž. – A. H. – M. D. – M. Ke.	ŠOKANTNO BiH je samo prošle godine napustilo 68.000 građana!	Dnevni avaz ²²	10. I. 2015.
Berislav Jurić	Što nas tjera da bježimo?	Bljesak.info ²³	19. IV. 2016.
autor nepoznat	Hercegovački izbor: Smilje ili Njemačka	Hercegovina.info ²⁴	15. IV. 2016.
Večernji.ba	U protekle tri godine iz BiH otišlo oko 400 liječnika specijalista	Vecernji.ba ²⁵	1. V. 2016.
A.	Iskustva mladih koji su napustili BiH: Posla ima ali je problem skupa stanarina	Pogled.ba ²⁶	4. I. 2016.

²¹ Isto, str. 2.

²² Vidi „Šokantno BiH je samo prošle godine napustilo 68.000 građana!“, *Dnevni avaz*, 10. I. 2015., <http://www.avaz.ba/clanak/157231/sokantno-bih-je-samo-prosle-godine-napustilo-68-000-gradana?url=clanak/157231/sokantno-bih-je-samo-prosle-godine-napustilo-68-000-gradana>, (20. VII. 2016.).

²³ Vidi Berislav JURIĆ, „Što nas tjera da bježimo?“, *Bljesak.info*, 19. IV. 2016., <http://bljesak.info/rubrika/kolumne/clanak/sto-nas-tjera-da-bjezimo/154895>, (17. VI. 2016.).

²⁴ Vidi „Hercegovački izbor: smilje ili Njemačka“, *Hercegovina.info*, 13. IV. 2016., <http://www.hercegovina.info/vijesti/hercegovina/ljubuski/hercegovacki-izbor-smilje-ili-njemacka-105851>, (3. VI. 2016.).

²⁵ Vidi „U protekle tri godine BiH napustilo oko 400 liječnika specijalista“, *Večernji list*, 1. V. 2016., <http://www.vecernji.ba/u-protekle-tri-godine-bih-napustilo-oko-400-lijecnika-specijalista-1080720>, (7. VII. 2016.).

²⁶ Vidi „Iskustva mladih koji su napustili BiH: posla ima, ali je problem skupa stanarina“, *Pogled.ba*, 4. I. 2016., <http://www.pogled.ba/clanak/iskustva-mladih-koji-su-napustili-bih-posla-ima-ali-je-problem-skupa-stanarina/79984>, (18. V. 2016.).

Marko Matović	Poruka vlastima: Počnite brinuti o odlascima mladih iz BiH	N1.info ²⁷	1. III. 2016.
S. H.	Iz BiH se u posljednje dvije godine iselilo 80000 ljudi a država nije učinila ništa da ih zaustavi	Klix.ba ²⁸	30. III. 2016.
Zvonimir Čilić	Zaustaviti odlazak mladih iz BiH	Vecernji.ba ²⁹	19. V. 2016.
Marija Arnautović	Zašto mladi odlaze iz BiH	Radio Slobodna Europa ³⁰	31. VII. 2013.
autor nepoznat	Iseljavanje i odlazak mladih iz BiH: 150000 lica napustilo BiH	Pogodak.ba ³¹	13. VIII. 2016.
autor nepoznat	Čović: EU je mudro otvorila vrata za odlazak mladih iz BiH	Hms.ba (Hrvatski medijski servis) ³²	3. VI. 2016.
	Ajka Baručić i Šejla Hadžić o odlasku mladih iz BiH	Federalna.ba ³³	9. VIII. 2016.
Vedrana Kulaga	Odlazak mladih i obrazovanih gura zemlju u siromaštvo	Glas Srpske ³⁴	22. VII. 2016.
Vera Soldo	Čuljak: Odlazak mladih iz BiH može spriječiti samo sustavna izmjena državne politike	Republikainfo.com ³⁵	18. III. 2016.

4. Istraživanje o potencijalnu odlasku u inozemstvo studenata Sveučilišta u Mostaru

Stalni medijski i javni prikazi donose sliku o sve većem odlasku državljana BiH u inozemstvu, posebice mladih i obrazovanih ljudi. Upravo zbog nep-

²⁷ Vidi Marko MATOVIĆ, „Poruka vlastima: Počnite brinuti o odlascima mladih iz BiH“, *N1.ba*, 21. III. 2016., <http://ba.n1info.com/a87249/Vijesti/Vijesti/Odlazak-mladih-iz-BiH.html>, (26. V. 2016.).

²⁸ Vidi „Iz BiH se u posljednje dvije godine iselilo 80.000 ljudi, a država nije učinila ništa da ih zaustavi“, *Klix.ba*, 30. III. 2016., <http://www.klix.ba/vijesti/bih/iz-bih-se-u-posljednje-dvije-godine-iselilo-80-000-ljudi-a-drzava-nije-ucinila-nista-da-ih-zaustavi/160328067>, (15. IV. 2016.).

²⁹ Vidi Zvonimir ČILIĆ, „Zaustaviti odlazak mladih iz BiH“, *Vecernji list*, 19. V. 2016., <http://www.vecernji.ba/zaustaviti-odlazak-mladih-iz-bih-1085443>, (29. V. 2016.).

³⁰ Vidi Marija ARNAUTOVIĆ, „Zašto mladi odlaze iz BiH“, *Radio Slobodna Europa*, 31. VII. 2013., <http://www.slobodnaevropa.org/a/zasto-mladi-odlaze-iz-bih/25061349.html>, (25. III. 2016.).

³¹ Vidi „Iseljavanje i odlazak mladih iz BiH: 150.000 lica napustilo zemlju“, *Pogodak.ba*, 13. VIII. 2016., <https://www.pogodak.ba/novosti/bih/iseljavanje-i-odlazak-mladih-iz-bih-do-sada-150-000-lica-napustilo-zemlju/>, (10. IX. 2016.).

³² Vidi „Čović: EU je mudro otvorila vrata za odlazak mladih iz BiH“, *Hrvatski medijski servis*, 3. VI. 2015., <http://hms.ba/covic-eu-je-mudro-otvorila-vrata-za-odlazak-mladih-iz-bih/>, (18. VII. 2016.).

³³ Vidi „Ajka Baručić i Šejla Hadžić o odlasku mladih iz BiH“, *Federalna.ba*, <http://www.federalna.ba/bhs/vijest/174449/porazavajući-podaci-o-napustanju-zemlje>, (18. VIII. 2016.).

³⁴ Vidi Vedran KULAGA, „Odlazak mladih i obrazovanih gura zemlju u siromaštvo“, *Glas Srpske*, 22. VII. 2016., <http://www.glassrpske.com/drustvo/vijesti/Odlazak-mladih-i-obrazovanih-gura-zemlju-u-siromaštvo/lat/214074.html>, (25. IX. 2016.).

³⁵ Vidi Vera SOLDIĆ, „Čuljak: Odlazak mladih iz BiH može spriječiti samo sustavna izmjena državne politike“, *Republikainfo.com*, <http://www.republikainfo.com/index.php/intervju/21120-culjak-odlazak-mladih-iz-bih-moze-sprijeciti-samo-sustavna-izmjena-drzavne-politike>, (5. IV. 2016.).

ostojanja opsežnoga istraživanja ili konkretnih statičkih analiza o iseljavanju iz BiH, odlučili smo se na provođenje takva istraživanja. Karakteristike cjelokupne studentske populacije nije moguće odrediti zbog nepostojanja statističkih podataka o broju upisanih studenata, o broju studenata završnih godina studija, o broju studenata po spolu, prebivalištu itd. Zbog toga smo za istraživanje upotrijebili uzorak koji na temelju anketiranih studenata predstavlja karakteristike samo anketiranoga uzorka, a ne cjelokupne studentske populacije. Prednost ovoga uzorka je u tome što je vremenski učinkovitiji. Kroz anketni upitnik koji uključuje 12 pitanja, a pitanja su specificirana u tablicama od 5 do 16, provedeno je istraživanje o stavovima i mišljenjima o potencijalnom odlasku u inozemstvo studenata Sveučilišta u Mostaru nakon završenoga fakulteta. U istraživanje su uključeni studenti svih fakulteta pri Sveučilištu u Mostaru (iznimka su odjeli u Orašju). Zbog različitih ciklusa studiranja (4 + 1, 3 + 2, 6 + 0) istraživanje je rađeno sa studentima četvrte, pete i šeste godine studija. Anketiran je 381 student. Istraživanje je rađeno u vremenskom razdoblju od tri mjeseca. Uzorak koji je iskorišten za anketiranje jesu studenti nazočni na predavanjima u navedenu razdoblju.

Ključna hipoteza rada jest gubitak intelektualnoga kapitala kroz mogućnost potencijalnoga odlaska studenata Sveučilišta u Mostaru nakon završena fakulteta. Tu smo vjerojatnost pokušali utvrditi uz pomoć sljedećih ciljeva istraživanja:

- odrediti demografske karakteristike uzorka studenata: spol, dob, studij, godina, prebivalište
- odrediti privlačne i potisne čimbenike koji utječu na ostanak ili odlazak studenata iz BiH
- ispitati vjerojatnost odlaska kao i zemlju/zemlje u koje bi studenti najradije otišli
- ispitati mogućnost pronalaska posla u struci ili izvan struke u inozemstvu
- ispitati bi li moguć odlazak bio kratkoročno ili dugoročno rješenje za njih
- ispitati stav o položaju BiH nakon mogućega ulaska BiH u EU – gledaju li studenti na taj ulazak kao na nešto što će poboljšati situaciju u kojoj se BiH nalazi ili pogoršati.

Kao podloga za ovo istraživanje poslužila su slična istraživanja rađena u Republici Hrvatskoj. Dio anketnih pitanja preuzet je iz drugih istraživanja (Šverko, Golub, Čuliga), a dio pitanja osmislili su autori rada.

Tablica 1.: Karakteristika uzorka studenata Sveučilišta u Mostaru prema studijskom usmjerenju³⁶

Studijsko usmjerenje											
	FF	FSR	PF	GF	EF	FARF	ALU	FPMOZ	MEF	FZS	APTF
f	61	17	31	25	50	30	28	46	32	40	21
%	16,0	4,5	8,1	6,6	13,1	7,9	7,3	12,1	8,4	10,5	5,5

Tablica 2.: Karakteristika uzorka studenata Sveučilišta u Mostaru prema godini studija

Godina studija			
	4	5	6
f	224	122	33
%	58,8	32,0	8,7

Tablica 3.: Karakteristika uzorka studenata Sveučilišta u Mostaru prema zaposlenosti/nezaposlenosti

Rad uz studij			
f	Da, u struci	Da, izvan struke	Ne
%	17	45	312
	4,5	11,8	81,9

Tablica 4.: Karakteristika uzorka studenata Sveučilišta u Mostaru prema prebivalištu

Prebivalište						
	HNŽ	ZHŽ	SBŽ	HBŽ	Ostali - BiH	Hrvatska
f	165	105	35	35	11	25
%	43,3	27,6	9,2	9,2	2,9	6,6

³⁶ Legenda: FF – Filozofski fakultet; FSR – Fakultet strojarstva i računarstva; PF – Pravni fakultet; GF – Građevinski fakultet; EF – Ekonomski fakultet; FARF – Farmaceutski fakultet; ALU – Akademija likovnih umjetnosti; FPMOZ – Fakultet prirodoslovno-matematičkih i odgojnih znanosti; MEF – Medicinski fakultet; FZS – Fakultet zdravstvenih studija; APTF – Agronomski i prehrambeno-tehnološki fakultet.

Tablica 5.: Mogućnost pronalaska posla u struci nakon završetka fakulteta

Stav o mogućnosti pronalaska posla u struci u BiH nakon završetka fakulteta:			
	Da	Ne	Nije mi bitno
f	208	143	29
%	54,6	37,5	7,6

Tablica 6.: Mogućnost pronalaska bilo kakvog posla u BiH nakon završetka fakulteta

Stav o mogućnosti pronalaska bilo kakvog posla u BiH nakon završetka fakulteta:			
	Da	Ne	Nije mi bitno
f	283	64	33
%	74,3	16,8	8,7

Tablica 7.: Glavne prepreke za zapošljavanje u BiH³⁷

Glavna prepreka za moje zapošljavanje u BiH:								
	a	b	c	d	e	f	g	h
f	185	308	98	35	87	80	15	20
%	48,6	80,8	25,7	9,19	22,8	21	3,9	5,2

Tablica 8.: Promjene u socijalnom i ekonomskom aspektu ulasku BiH u EU

Stav o promjenama u socijalnom i ekonomskom aspektu ulaskom BiH u EU:				
	Bit će bolje	Ostat će isto	Bit će gore	BiH ne će ući u EU
f	72	93	50	157
%	18,9	24,4	13,1	41,2

U tablicama 5, 6, 7, i 8 pokušali smo utvrditi kako studenti gledaju na mogućnost zapošljavanja u BiH, ali i mogućnost ulaska BiH u Europsku uniju. Najveći postotak studenata, njih 54,6 %, nada se pronalasku posla u struci u BiH nakon završena fakulteta dok isto tako nemali broj studenata, njih 37,5 %, ne vjeruje u pronalazak posla u struci u BiH nakon završena fakulteta. Kada je u pitanju pronalazak bilo kakva posla nakon završena fakulteta najveći broj studenata vjeruje u pronalazak posla, njih čak 74,3 %. Stavovi studenata

³⁷ Legenda: a – visoka stopa nezaposlenosti; b – nepotizam; c – loši radni uvjeti; d – nizak ekonomski status struke; e – nedostatak radnoga iskustva; f – prezasićenost tržišta strukom; g – nema problem sa zaposlenjem (studenti su mogli zaokružiti do tri odgovora).

dosta su pozitivni kada je u pitanju bilo kakav oblik zapošljavanja u BiH, ali i zapošljavanja u struci u BiH. Iz sljedećega pitanja koje se odnosi na čimbenike koji utječu na zapošljavanje u BiH možemo vidjeti tri ključna čimbenika: nepotizam i korupcija – 80,8 %, visoka stopa nezaposlenosti – 48,6% i loši radni uvjeti – 25,7 %. Ovo su gorući problemi bosansko-hercegovačkoga društva. Ovo je pitanje, kao što ćemo vidjeti kroz sljedeće tablice, jedan od ključnih razloga mogućega iseljavanja iz BiH. Pitanje koje smo vezali uz ovaj niz pitanja jest pitanje o mogućem ulasku BiH u EU te kako studenti gledaju na taj ulazak: pozitivno, negativno, da ne će biti pomaka ili čak smatraju da ne će doći do ulaska BiH u EU. Najveći broj studenata, njih 41,2 %, smatra da BiH ne će ući u EU, 24,4 % odgovora da će ostati isto, a samo 18,9 % odgovora da će biti bolje.

Tablica 9.: Mogućnost odlaska u inozemstvo nakon završenoga školovanja

	Koliko često razmišljate o odlasku u inozemstvo nakon završenog školovanja?				
	Nikada	Ponekad	Često	Vrlo često	Stalno
f	50	162	67	49	48
%	13,1	42,5	17,6	12,9	12,6

Tablica 10.: Razlozi za eventualni odlazak u inozemstvo³⁸

Razlozi eventualnog odlaska u inozemstvo:								
	a	b	c	d	e	f	g	h
f	174	73	149	207	55	72	45	93
%	45,7	19,2	39,1	54,3	14,4	18,9	11,8	24,4

Tablica 11.: Najčešće navedene moguće zemlje za odlazak u inozemstvo

Najčešće birana zemlja za odlazak:								
	Njemačka	Švicarska	Austrija	Hrvatska	Irska	Švedska	SAD	Velika Britanija
f	147	47	39	21	17	15	14	11

³⁸ Legenda: a – visoka stopa nezaposlenosti; b – nepotizam; c – loši radni uvjeti; d – nizak ekonomski status struke; e – nedostatak radnoga iskustva; f – prezasićenost tržišta strukom; g – nema problem sa zaposlenjem (studenti su mogli zaokružiti do tri odgovora).

Tablica 12.: Stavovi o mogućnosti zapošljavanja u struci izvan BiH

	Stav o mogućnosti pronalaska posla u struci u inozemstvu:		
	Da	Ne	Nije mi bitno
f	242	22	49
%	63,5	5,8	12,9

Tablica 13.: Spremnost na rad u inozemstvu izvan svoje struke

	Spremnost na rad u inozemstvu, u struci nižoj od izobrazbe:		
	Da	Ne	Možda
f	139	79	140
%	36,5	27	36,7

Tablica 14.: Zadovoljenje životnih ciljeva promjenom životne sredine

	Biste li promjenom sredine zadovoljili životne ciljeve?		
	Da	Ne	Možda
f	139	41	190
%	36,5	10,8	49,9

Tablica 15.: Moguć odlazak u inozemstvo kao kratkoročno/dugoročno rješenje

	Stav o odlasku u inozemstvo kao kratkoročno/dugoročno rješenje:		
	Kratkoročno	Dugoročno	Ne znam
f	99	126	139
%	26	33	36,5

Tablica 16.: Čimbenici za ostanak u BiH³⁹

	Čimbenici za ostanak u zemlji (BiH):							
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.
f	315	121	81	109	57	110	31	41
%	82,7	31,8	21,3	28,6	15	28,9	8,1	10,8

Odgovori na pitanja koja se odnose na vjerojatnost odlaska u inozemstvo, razlozima odlaska, poželjnoj zemlji ili zemljama odlaska, mogućnostima

³⁹ Legenda: I. – obitelj i prijatelji; II. – riješeno stambeno pitanje; III. – slična kultura i običaji; IV. – pripadnost društvu; V. – pronalazak posla; VI. – pronalazak posla u struci; VII. – bolji radni uvjeti; VIII. – nešto drugo.

zapošljavanja u inozemstvu, kratkoročnom ili dugoročnom odlasku itd. nalaze se u tablicama 9 – 16. Kada je u pitanju razmišljanje o odlasku u inozemstvu, odgovor „ponekad“ zaokružilo je 42,5 % studenata, a odgovor „nikada“ njih 13,1 %. Odgovore „često“, „vrlo često“ i „stalno“ zbrojem postotaka zaokružilo je 43,1 % studenata. Tri prva navedena razloga za odlazak su sljedeća: nizak ekonomski status struke (54,3 %), visoka stopa nezaposlenosti (45,7 %) i loši radni uvjeti (39,1 %). Na ovo je pitanje ponuđeno više odgovora, no studenti su trebali zaokružiti najviše tri odgovora (zbog toga zbrojen postotak ne iznosi 100 %). U odgovoru na pitanje u koje bi to zemlje studenti najviše željeli otići, ponuđena su maksimalno tri odgovora. Ovo pitanje nije prikazano u postotcima, nego kroz frekvenciju jer su studenti naveli različit broj zemalja tako da zbroj postotaka ne bi bio odgovarajući. Kao najčešću biranu zemlju ili zemlje potencijalnoga useljavanja najčešće su navedene Njemačka, Švicarska i Austrija. Stavovi o mogućem zapošljavanju u inozemstvu i zapošljavanju u struci pokazali su sljedeće: velik postotak studenata vjeruje u pronalazak posla u struci u inozemstvu, njih čak 63,5 %. Najmanja razlika u postotcima nalazi se u istraživanju odgovora na pitanje o spremnosti na rad u inozemstvu u struci nižoj od njihove izobrazbe. Potvrдно je odgovorilo 36,5 % studenata, 20,7 % studenata odgovara negativno, a 36,7 % nije sigurno bi li pristalo na posao koji je niži od njihove izobrazbe. Kada je u pitanju ostanak u inozemstvu, ponuđena su tri odgovora: kratkoročno je zaokružilo 26 % studenata, dugoročno je zaokružilo njih 33 %, a ne znam zaokružilo je 36,5 % studenata. Od ponuđenih osam čimbenika koji se odnose na ostanak u BiH, odnosno ono što bi ih privuklo na ostanak, najveći broj zaokruženih odgovora bio je emocionalne naravi, a kao razlog za ostanak zaokruženi su obitelj i prijatelji (82,7 %). Drugo i treće mjesto zauzimaju ekonomski čimbenici: riješeno stambeno pitanje (31,8 %) i pronalazak posla u struci (28,9 %).

Tablica 17.: Usporedba stavova o pronalasku posla u struci u BiH i u inozemstvu

Smatrate li da ćete u BiH pronaći posao u struci nakon završetka fakulteta?	Stav	Vjerujete li da ćete u zemlji u koju odete uspjeti pronaći posao u struci?		
		Da	Ne	Nije mi bitno
	Da	142	12	19
		45,37 %	3,83 %	6,07 %
	Ne	85	9	21
		27,16 %	2,88 %	6,71 %
	Nije mi bitno	15	1	9
		4,79 %	0,32 %	2,88 %
X2 = 11,604; df = 4; p < 0,05				

Primjenom hi-kvadratnoga testa u tablici broj 17 uspoređeni su stavovi studenata o mogućnostima pronalaska posla u Bosni i Hercegovini te u zemlji u koju bi eventualno preselili nakon svršetka visokoga obrazovanja. Utvrđene su statistički značajne razlike u zastupljenosti stavova ($p < 0,05$). Na ispitanu uzorku najčešći je stav da će pronaći posao i u vlastitoj zemlji, ali i u inozemstvu (45 %). Nasuprot tomu, tek nešto manje od 3 % studenata smatra da se ne će uspjeti uopće zaposliti, neovisno gdje se nalazili.

Kada se usporede suprotni negativni i pozitivni stavovi, ovisno o mjestu prebivališta nakon svršetka fakulteta, može se reći da je među studentima zastupljeniji stav o pronalasku posla u inozemstvu, ali ne i u vlastitoj zemlji (27 %). U odnosu na njih značajno je manje onih studenata koji očekuju da će se zaposliti u BiH, ali i da ne će moći pronaći posao u svojoj struci u drugoj zemlji (3,8 %).

Tablica 18.: Usporedba odgovora o potencijalnom odlasku studenata u inozemstvo nakon završenoga fakulteta prema različitim mjestima prebivališta (županijama)

Varijabla		Koliko često razmišljate o odlasku u inozemstvo nakon završenog fakulteta?					
		Nikad	Ponekad	Često	Vrlo često	Stalno	ukupno
Županija	HNŽ	17	77	32	19	16	161
		10,56 %	47,83 %	19,88 %	11,80 %	9,94 %	48,06 %
	ZHŽ	20	42	15	15	12	104
		19,23 %	40,38 %	14,42 %	14,42 %	11,54 %	31,04 %
	SBŽ	4	12	7	4	8	35
		11,43 %	34,29 %	20,00 %	11,43 %	22,86 %	10,45 %
	HBŽ	6	16	4	6	3	35
		17,14 %	45,71 %	11,43 %	17,14 %	8,57 %	10,45 %
	$X^2 = 12,701$; $df = 12$; $p > 0,05$						

Radi utvrđivanja učestalosti razmišljanja odlaska u inozemstvo, s obzirom na prebivalište studenata iz (u uzorku) najzastupljenije županije, proveden je hi-kvadratni test kako bi se ispitalo je li stav o odlasku češći kod studenata iz određene županije. Hi-kvadratom nisu utvrđene statistički značajne razlike ($p > 0,05$).

Zaključak

Kroz teorijski dio o globalizaciji i migracijama te nizu drugih procesa koji obilježavaju suvremeno doba pokušali smo napraviti uvod u samo istraživanje rada. Rad je slijedom niza medijskih tekstova Bosnu i Hercegovinu prikazao kao iseljeničku zemlju, zemlju iz koje odlaze mladi i obrazovani ljudi, područje koje uz političku nestabilnost dodatno pogoršava i velik broj iseljavanja što se preslikava i na cjelokupnu situaciju u kojoj se zemlja nalazi.

Iz samih odgovora ispitanika na anketna pitanja ukazuje se na lošu situaciju u kojoj se država BiH trenutačno nalazi (ekonomska, politička, socijalna itd.) što utječu i na samu mogućnost odlaska velikoga broja obrazovanih i stručnih mladih ljudi koji ne mogu pronaći posao, ne mogu ostvariti materijalnu egzistenciju i nisu dovoljno priznati u društvu u kojem žive.

Znanje koje je dio ljudskoga kapitala, a koje se dijelom nalazi u mladim obrazovanim ljudima, uvjet je razvoju. Bez posjedovanja znanja i stručnosti, odnosno ljudskoga kapitala u tehnološko-komunikacijskom dobu, društva ne mogu ostvariti probitak.

Istraživanje koje je provedeno na Sveučilištu u Mostaru među studentima četvrte, pete i šeste godine studija svih studijskih grupa pokazalo je da najveći broj studenata vjeruje u pronalazak posla u struci u BiH ili bilo kakva posla. Tako više od 70 % ispitanika vjeruje da će poslije studija pronaći posao u BiH, što govori o vjerovanju tih studenata da mogu svoje afinitete ostvariti bez odlaska u inozemstvo. Kao moguće razloge nezapošljavanju najviše vide u korupciji i nepotizmu te u lošim radnim uvjetima. Uz te navedene razloge kao mogućom zaprjekom zapošljavanju dijelom se preklapaju i razlozi za odlazak iz BiH s tim da bi najveći broj studenata otišao iz ekonomskih razloga – bolja plaća i veći životni standard. Vjerojatnost potencijalnoga odlaska u usporedbi s mogućnošću dugoročnoga ili kratkoročnoga ostanka u inozemstvu donijela je u nekoliko postotaka izjednačene rezultate. Odgovor na polazište za ovo istraživanje možemo tražiti u pitanju koliki broj studenata razmišlja o odlasku u inozemstvu. Samo 13,1 % studenata nikada ne razmišlja o odlasku u inozemstvo dok najveći broj studenata, njih 43,1 %, o odlasku studenata razmišlja često, vrlo često i stalno.

Studenti su potencijalni dio mogućega odljeva mozgova jer u tu skupinu spadaju i znanstvenici, istraživači i svi oni koji svojim sposobnostima mogu doprinijeti razvoju društva. Možda su najniži u piramidi navedenoga pojma, ali nisu manje važan čimbenik jer čine veći dio (kvantitativno) intelektualnoga kapitala koji je temelj napretku i razvoju jedne države. S ionako premalim brojem obrazovanih ljudi s obzirom na europski i svjetski prosjek, BiH kao država koja sudjeluje u obrazovanju mladih ljudi treba poduzeti konkretne mjere zbog mogućega iseljavanja mladih.

Iz navedenih rezultata istraživanja zaključujemo da je za ostanak studenata u BiH potrebno studentima omogućiti pronalazak posla, posla u struci, bolje radne uvjete, veće poštovanje radnika, daljnje školovanje i usavršavanje, manje korupcije i nepotizma prilikom zapošljavanja (odnosno pravnu državu). Navedeni razlozi koji bi u najvećem postotku osigurali ostanak mladih obra-

zovanih ljudi u BiH nisu neki „poseban uvjet“ koji država mora ispuniti, nego sve ono što podrazumijeva normalno funkcioniranje države.

Bez većih ulaganja u gospodarstvo, u nove tehnologije, obrazovanje i bez stranih investicija bosansko-hercegovačko društvo može postati u mnogo većem postotku iseljeničko društvo nego što ovo istraživanje pokazuje. Pozitivni rezultati istraživanja studentske populacije na Sveučilištu u Mostaru o mogućnostima ostanka u BiH i pronalaska posla te niski postotci koji uključuju iseljavanje mogu biti samo pozitivna smjernica političkim elitama BiH.